

ABDURAHIM NIZARIYNING “G‘ARIBLAR HIKOYATI” ASARIDA ALISHER NAVOIYNING “XAMSA”SI TALQINLARI

Annotatsiya: Ushbu maqolada XVIII asr oxiri va XIX asr boshlarida yashab ijod etgan taniqli uyg‘ur shoiri Abdurahim Nizariyning bosib o‘tgan ijod yo‘li hamda ijod sohasida so‘z mulkining sultoni Alisher Navoiy izidan borganligi haqida ma’lumotlar va tahlillar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: o‘zbek, uyg‘ur, Alisher Navoiy, Abdurahim Nizariy, “Muhabbat dostonlari”, g‘azal, o‘xshatma, ta’rif.

Аннотация: В данной статье представлена информация и анализ творческого пути известного уйгурского поэта Абдурахим Низари, жившего и творившего в конце 18 - начале 19 веков, а также в области творчества, идущего по стопам Алишера Навои.

Ключевые слова: Узбек, Уйгур, Алишер Навои, Абдурахим Низари, «Любовные эпосы», газаль, аналогия, описание.

Annotation: This article provides information and analysis of the career of the famous Uyghur poet Abdurahim Nizari, who lived and worked in the late 18th and early 19th centuries, as well as in the field of art, following Alisher Navoi.

Key words: Uzbek, Uyghur, Alisher Navoi, Abdurahim Nizari, "Love Epics", ghazal, analogy, description.

Har bir xalq o‘zining kelib chiqish etnografiyasiga qarab ma’lum davrlar tarixiga ega bo‘ladi. Bu ayni vaqtda shu xalqning yaratgan moddiy va ma’naviy boyligini aks ettirib, shu bilan birga xalq tarixida o‘z o‘rniga ham ega bo‘ladi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, uyg‘ur xalqi dunyo tarixida o‘ziga xos o‘rinni egallagan yuksak madaniyatga ega bo‘lgan qadimiy xalqlarning biridir.¹

Uyg‘ur xalqi qadim zamonlardan tortib to bugungi kunga qadar Shinjon-Uyg‘ur avtonom rayoninig hududida yashagan va yashab kelmoqda. Bu haqida qadimgi tarixchilarning, olimlarning asarlarida ma’lumotlar uchraydi. II asrda yashab ijod qilgan Klavdey Ptolomeyning dastlabki uyg‘urlar haqidagi ma’lumotini rus olimi akademik V.V.Radlov o‘zining “К вопросу об уйгурях” nomli kitobida keltirib o‘tgan. Unga ko‘ra Ptolomeyning oyxard degan aholisi uyg‘ur bo‘lib, Tarim vodiysi (hozirgi XXR hududi)da yashagan ekan.²

Shuningdek, XVIII asr oxiri va XIX asr boshlaridagi uyg‘ur shoirlari Mahmud Qori, Nakis, Molla Barat, Abdurahim Nizariy, Nouruzaxun Ziyaiy, Turdushahun G‘aribiyning asarlarini ta’kidlash lozim. XVIII-XIX asrlar shoirlarining adabiy muhitini tahlil qilib shuni ta’kidlash mumkinki, buyuk Alisher Navoiy ularning shakllanishida muhim rol o‘ynagan va turkiy tilda ijod qilgan Lutfiy, Sakkokiy, Atoiy va boshqa shoirlar ham katta

¹ Avdurehim Nizariy. Dastanlar ve muxemmesler. Almuta – 1972. 3-b.

² Radlov V.V. “К вопросу об уйгурях” 1893, 102-b.

ahamiyatga ega bo'lgan. Ushbu davr shoirlari orasida Qashqarda tug'ilgan Abdurahim Nizariy munosib o'rin egallaydi. Uning qalamiga o'nlab asarlar va devon kiradi.

Taniqli sharqshunos S.E. Malov: «XX asrning boshlarida Sharqiy Turkistonga ikki marta tashrif buyurib, quyidagicha izoh qoldirgan: g'arbdan sharqqa yo'naltirilgan madaniyatning bu umumiy harakatida Alisher Navoiy boshqalarga nafaqat namuna sifatida olingan, balki til va adabiyot taraqqiyoti rivojlanishida va kamol topishida yillar o'tsada xizmat qilgan. Navoiy o'zining yorqin asarlari bilan g'arbda turkiy til va adabiyotning erta tarqalishiga juda katta hissa qo'shdi. U nihoyatda sevib o'qiladigan asarlar muallifi ekanligini necha asrlardan beri bizga yetib kelgan uning bebaho merosi va ko'plab qo'lyozmalari tasdiqlaydi. Hatto Xitoy Turkistonida (Sharqiy Turkiston) – Lobnorning chekka burchaklarida ham Navoiy she'rlari bugungacha o'qiladi, kuylanadi va muhokama qilinadi. Uning she'rlari alohida ertak va hikoyalar shaklida xalqqa yetkazilgan. Ushbu ma'lumotlarning hammasini to'g'ridan-to'g'ri o'zim eshitganman ».

Shoirning SSSR Fanlar Akademiyasi Sharqshunoslik instituti Leningrad bo'limi qo'lyozmalar fondida C-165 shifr bilan saqlangan qo'lyozmalar kulliyotida “G'ariblar hikoyati” asaridan tashqari Abdurahim Nizariyning didaktik asari “Zad-ul najot” bilan birgalikda Turdi G'aribiyning “Kitobi G'arib” asari mavjud. Kulliyotning xronologik ketma-ketligi esa quyidagicha tavsiflanadi:

1. Didaktik asar – “Zad-ul najot”,
2. Ishq-muhabbat haqidagi dostonlar - “G'ariblar hikoyati”,
3. “Kitobi G'arib”.³

Bundan tashqari Abdurahim Nizariyning Alisher Navoiy g'azallariga bag'ishlangan muxammaslari, Navoiy g'azallaridan namunalar Turdi G'aribiyning kitobining bir qismiga ko'chirilgan holda topilgan.

Asrlar davomida shakl va mazmun jihatidan beqiyos taraqqiy etgan, jahon mumtoz adabiyoti xazinasini yangi badiiy kashfiyotlar bilan boyitgan Sharq she'riyati o'zining boy nazariy zaxirasiga ham ega bo'lgan. Arab, fors va o'zbek she'riyatining taraqqiyot tarixi jarayonida bir qator adabiy-tasviriy qonun-qoidalar ham shakllanib, tobora rivojlangan va boyib borgan. Chunonchi, badiiy adabiyot taraqqiyotining muayyan davrida asrlar davomida yuzaga kelgan tajribalarni umumlashtirib, badiiy asarning mohiyati va qonuniyatlarini tahlil qilishga bag'ishlangan ilmiy-nazariy asarlar paydo bo'la boshlagan. Shu tariqa badiiy adabiyotning, jumladan, she'riyatning muhim qonuniyatlarini tadqiq etib, umumlashtirib beruvchi adabiyot nazariyasi ham vujudga kelgan.

Tug'ilgan sanasi XVIII asrning oxiri XIX asrning boshlari deya taxmin qilinuvchi Abdurahim Nizariy ajoyib asarlarning muallifidir. Shoir hunarmand oilasida tug'ilgan. Abdurahim o'z zamondoshlari singari Firdavsiy, Abdurahmon Jomiy, Umar Hayyom, Alisher Navoiy ijodini o'rgangan.⁴ Shoir yashagan davr XVIII asrning oxiri va XIX asrning birinchi yarmida Sharqiy Turkistonda feodal tuzumi hukmron bo'lib, mamlakat iqtisodiy qoloqlikda, xalq ommasi diniy xurofot ham feodallar, turli bosqinchilar ekspluatatsiyasi ostida og'ir hayot kechirgan. Uning ona Vatani murakkab ziddiyatlarga to'lgan sharoitda hayot kechirmoqda edi. Uyg'ur xalqi bosib o'tgan bu dahshatli davr o'z mustaqilligi yo'lida kurash jarayonida chiniqqan, yuksak insonparvarlik, vatanparvarlik,

³ M.Hamrayev, I.Imirov. Uyg'ur adabiyoti. 9-sinf uchun darslik. Olmata. 1969-y.

⁴ Qozog'iston Milliy Ensiklopediyasi. Olmata. 2004-y.

ozodlik ruhida tarbiyalanib o'sgan bir qancha mashhur shoirlarning ijodida o'z aksini topgan. Abdurahim Nizariy, Turdi G'aribiy, Noruzaxun Ziyoyiy shular jumlasidandir.

Shoirning hayot tarzi hazrat Navoiynikiga o'xshab ketadi. Jumladan, quyidagi muxammasi Alisher Navoiyning she'rlariga o'xshash tarzda yozilgan:

*Menga amr etib shoh oliy maqom,
Senga so'z budir ayla imtihon.
Zamin ahlidur guftigu o'zicha,
Jahon ahli raftordur o'zgacha.
Qilib so'zni loyiq xaridorga,
Javohir sochib ahli bozorga.
Qilib ishq holin ravshanu bayon,
O'qib anglagay barcha ahliyu jahon.*⁵

Abdurahim Nizariy ham Navoiy kabi davlat xizmat lavozimida faoliyat olib borgan. Shoir hazrat Navoiyning yo'lini tutib atrofida yosh havaskor shoirlarni to'plagan. Ularni har tomonlama qo'llagan, hatto ular bilan hamkorlikda asarlar yozgan. Misol uchun uyg'ur adabiyotida yirik asarlardan biri hisoblangan "Muhabbat dostonlari" (G'ariblar hikoyati) asarini aytish mumkin. Ushbu to'plam uch shoir: Abdurahim Nizariy, Noruzaxun Ziyoyiy va Turdi G'aribiy hamkorligida yaratilgan. Abdurahim Nizariy maktablar uchun yozilgan darsliklar ham muallifidir. Ana shu darsliklarni "Navoiy" deb ataganligi ulug' ustozga bo'lgan cheksiz hurmatni yaqqol ko'rsatadi.

Navoiy o'z asarlarini sharq adabiyotining deyarli barcha janrlarida, shu jumladan lirik she'riyatning kichik janrlarida yaratdi. "Klassik turkiy she'riyatning asosiy lirik janri g'azaldir, uning kelib chiqishi qadimgi arab she'riyatida bo'lib, arab va fors adabiyotining asosiy oqimida shakl va mazmun jihatidan yanada rivojlanib, yakuniy yakun topgan. Turkiy tillarda mumtoz she'riyatning gullagan davrida g'azal turkiyzabon shoirlar orasida eng keng tarqalgan she'riy shakl edi.

Oz emas, ko'p emas to'qqiz asr orqaga murojaat qilaylik. XII asrda yashab ijod etgan ulug' ozarbayjon shoiri Nizomiy Ganjaviy Sharqda birinchi bo'lib xamsachilikni boshlab bergan. XIV asrning boshlarida esa hindistonlik turkiy urug'ga mansub shoir Xusrav Dehlaviy Nizomiyning "Xamsa"ga o'xshatma tarzida o'sha vaznda, o'sha mavzuda yangi "Xamsa" yozdi. Yana ko'plab shoir-u yozuvchilar "Xamsa" yaratishga harakat qiladi, ammo "Xamsa" yozish ularga nasib qilmaydi. XV asrda fors-tojik shoiri Abdurahmon Jomiy ham "Xamsa" yozishga muvaffaq bo'ldi. Shu asr oxirida o'zbek shoiri Alisher Navoiy turkiy tilda "Xamsa" yozib, o'sha tilning shuhratini olamga yoydi. XIX asrning birinchi yarmida shoir Abdurahim Nizariy ham iste'dodli shoirlar bilan birgalikda dostonlar jamlanmasini yaratishdi. Shu asnoda 1841-1842-yillarda hajmi jihatidan "Xamsa"dan nisbatan katta bo'lgan dostonlar jamlanmasi yaratilgan. Ushbu jamlanmadagi dostonlarning hajmi 50 000 misraga yaqindir.⁶

"Muhabbat dostonlari" quyidagi dostonlardan tashkil topgan:

Farhod – Shirin, Layli – Majnun, Robiya – Sa'diy, Vamuq – Uzra, Mahzun – Gulnisa, Ma'sud – Dilara, Shoh Bahrom, Chor Darvesh. Bundan tashqari bir qancha kichik

⁵ Uyg'ur adabiyotining qisqacha tarixi. Olmata. 1983-y. 114-bet

⁶ M.Hamrayev, I.Imirov. Uyg'ur adabiyoti. 9-sinf uchun darslik. Olmata. 1969-y. 13-bet.

hikoyalar ham kiritilgan. Ammo ushbu dostonlar o'zbek xalq og'zaki ijodida va yozma adabiyotida bor asarlarning yangicha talqinidir.

Abdurahim Nizariy, Nauruzaxun Ziyoiy va Turdi G'aribiy o'z asarlarini yaratishda Nizomiy, Dehlaviy, Jomiy va Navoiy asos solgan sharq an'analarini davom ettirganlar. Ular ushbu to'plamni ijod qilishda ko'proq ulug' bobomiz Navoiyning ijodiga taqlid qilishgan. Alisher Navoiyning she'riy ifodalari Qur'oni Karimga asoslanganligi uchun juda keng, chuqur va rang-barang ma'nolarni ifodalashi bilan boshqa shoirlardan ajralib turadi.

Abdurahim Nizariy Navoiyning asarlariga o'xshash syujetda asarlar yaratgan. Hatto uning asarlaridagi qahramonlar Navoiyning asarlaridagi qahramonlarga murojaat qilgan joylari ham bor. Ayniqsa "Layli va Majnun" va "Farhod va Shirin" dostonlarini chuqur o'rgangan. "Layli va Majnun" dostonida hazrat Navoiy yorning sitamkorligidan nolisa, Nizariy bu asarni o'z zamonasining ijtimoiy ahvoli bilan bog'laydi:

*Ey sitam men notavonga bir zamon qilma rahm
Ey, alam qilma jafo birla ko'ngulni berahm
Ey, g'am ket boshimdin, etma jonimdin judo
Ey jafokash qil birovga ki ikkimiz bo'lgaymiz
Men jafo chekmakdin sen bevafolikdin xalos.*

"Farhod va Shirin" dostonida bosh qahramon Farhodning ismini hazrat Navoiy quyidagicha izohlaydi:

*Anga farzona Farhod ism qo'ydi,
Hurufi ma'xazin besh qism qo'ydi:
Firoq-u rashk-u hajr-u oh ila dard,
Biror harf ibtidodin aylabon fard.
Borin ustodi ishq etgach murakkab,
Tarakkubdin bu ism o'ldi murattab.⁷*

Abdurahim Nizariy esa huddi shu ismning ma'nosini quyidagicha izohlab beradi:

*Chirakim uqubat zotida bor,
Bu besh harf ila ism topdi qaror.
Bilingkim, chu "fa" harfi furqatga dalil,
Ki "ra"si uning mayl g'urbatga dalil.
Yana "ha"si hijronga bo'ldi dalil,
"Alif"dek qadridur alamga yaqin.
Chu "dol" bo'ldi chekmakka dard ila...*

Yuqoridagi misralarda Nizariy o'ziga ustoz deb bilgan Navoiyning ko'p marotaba qo'llagan kitobat usulidan mohirona foydalanadi. Shuningdek uning ijodidan ilhomlanib asarini quyidagicha boytadi:

*Bu ishlar ortida men begunoh,
Otam zulm etdi holidur tangroq.*

⁷ 9-sinf adabiyot II qism. Darslik. Toshkent – 2014 y.

*Ki Farhod uchun ayladim qasos,
Aziz jonidin uni qildim halos.
Ne amr aylasa Shoh Bahrom bilur,
Turibmizki ul har ne qilsa qilur
Chu so`ngan bo`yinni qilich kesmagay,
Mening arzi – holimni nolim degay.*

Husni maqtada keltirilgan “so‘ngan bo‘yinni qilich kesmagay” maqoli xalq og‘zaki ijodidagi “Egilgan boshni qilich kesmas” maqoliga ekvivalent sifatida ishlatilgan. Shu o‘rinda ikki fikr paydo bo‘ladi: biri shoir irsoli masal san‘atini chiroyli qo‘llagan, ikkinchisi uyg‘ur xalqi o‘zbek xalqiga qardosh xalq ekanligi, hayotning har jabhasida o‘xshashlik borligi o‘z isbotini topgan.

Ikki shoir ijodidagi yana bir o‘xshashliklardan biri Nizariyning Alisher Navoiy g‘azallaridagi kabi badiiylilikni oshirishdir:

*Ey ko`ngil bul yorning ko`yida har kun borsen,
Dahr ranjidan ne g`amdur tolibi diydorsen.
Benavolar jumlasiga, ey Nizariy, zorsen,
Ey Navoiy, benavo istab sen dildorsen,
Gar navo istarsen bo`lma benavolikdin xalos.⁸*

Shuni ham ta’kidlash joizki, uyg‘ur xalqi qardosh xalq vakili bo‘lgan Navoiy asarlarini, o‘z xalqi shoirining asarlaridek sevib o‘qishadi. Ular mazkur asarlarni ko‘z qorachig‘iday avaylab avloddan-avlodga yetkazib kelgan. Bu holat uyg‘ur xalqi hayotida Navoiy asarlarining qaydarajada ahamiyatli ekanligini ko‘rsatib beradi. Buni dalillar asosida isbotlaydigan bo‘lsak, 1953-1957-yillarda olib borilgan taqdiqotlarga ko‘ra, Sharqiy Turkiston, ya’ni Uyg‘uriston shaharlarida faqat Xirqitiy, Zaliliy, Nobitiy va Nizariy asarlari emas, balki Lutfiy, Navoiy va Bobur kabi bir qator mashhur shoirlarning noyob qo‘lyozmalari ham topilgan. Bu dalilni yanada aniqlashtiradigan bo‘lsak, ularda Navoiy g‘azallarining “Chor devon” nomli jamlanmasining 3 nusxasi mavjud. Ularning eng eski nusxasi 1557-yilda ko‘chirilgan. Bu qo‘lyozma 1809-yilda Qumul shahri hokimi qo‘liga tushib, undan 1935-yili Urumchidagi imom Abdurahim qo‘liga o‘tadi. 1955-yilda ushbu noyob asar uyg‘ur qo‘lyozmalari muzeyidan o‘rin oladi. Aynan shu muzeyda Navoiy “Xamsa”sining bir necha nusxalari mavjud, “Xamsa”ning eng qadimgisi 1768-yilda ko‘chirilgandir.⁹

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, so‘z mulkining sultoni Alisher Navoiy turkiy tilni saqlab qolibgina qolmay, balki mana shunday buyuk me’ros yaratuvchilarining ijodiga ham kuchli ta’sir o‘tkazgan. Alisher Navoiydek buyuk shoirning izidan borgan, uning ijod yo‘lini o‘ziga yo‘l yorituvchi chiroqdek bilgan shoir va yozuvchilarni tarixda ko‘plab uchratishimiz mumkin. Ularning sirasiga biz yuqorida asarlarini tahlil qilgan Qashqar yozuvchisi Abdurahim Nizariy ham kiradi. Nizariyning buyuk bobomiz ijodiga bo‘lgan qiziqishi adabiyot tarixida yana bir mukammal asar yaratilishiga zamin bo‘ldi desak mubolag‘a bo‘lmaydi.

⁸ Uyg‘ur adabiyotining qisqacha tarixi. Olmata. 1983-y. 116-bet.

⁹ M.Hamrayev, I.Imirov. Uyg‘ur adabiyoti. 9-sinf uchun darslik. Olmata. 1987-y. 12-15-betlar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Qozog`iston Milliy Ensiklopediyasi. Olmata. 2004-y.
2. M.Hamrayev, I.Imirov. Uyg`ur adabiyoti. 9-sinf uchun darslik. Olmata. 1969-y.
3. M.Hamrayev, I.Imirov. Uyg`ur adabiyoti. 9-sinf uchun darslik. Olmata. 1987-y.
4. Uyg`ur adabiyotining qisqacha tarixi. Olmata. 1983-y.